

Bourdieu és „a tudomány”

Mióta az eszemet tudom, nem szüntem meg álmélni azon, amit a doxa paradoxonának nevezhetnénk: hogy a világ rendje olyan, amilyen, a maga konkrét és átvitt értelemben vett kötelező haladási irányával és behajtani tilosaival, nagyjában-egészében tiszteletben tartott kötelmeivel, fenytéseivel; hogy miért nincsen sokkal több kihágás, felfogatás, bűncselekmény és „örület” [...]; s ami még meghökkentőbb, a fennálló rend, rangfokozataival, jogaival és mellőzéseivel, privilégiumaival, igazságtalanságaival egyetemben hogyhogy ilyen könnyedén öröklődik tovább – pár történelmi balesetet leszámítva; a legtűrhetetlenebb feltételek miatt tetszhetnek oly gyakran elfogadhatónak, sőt természetesnek?

(Bourdieu 2000: 9)

A tudomány a társadalomtudományok vizsgálati tárgyaként jelentős változásokon ment keresztül az 1960-as évek óta: a tekintélyes (és morális) tudósok felfedezéseiből álló átlátható és lehatárolható tevékenységből kusza, döntési mechanizmusok, szerteágazó harcok és egyezkedések színterévé vált. A folyamat kezdete Thomas Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című tudománytörténeti munkájának (Kuhn 2002) 1962-es megjelenéséhez köthető, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg azokról a tényezőkről sem, amelyek együttes hatása nélkül e mű – mint ahogyan azt Ludwik Fleck 1935-ben megjelent és a maga idejében jóval kisebb visszhangot kiváltó munkája (Fleck 1979) példázza – nem vált volna olyan forradalmivá. A tudománnyal foglalkozó megközelítések átalakulása ugyanis nem választható el egyrészt a tudomány szerkezeti módosulásaitól: a „kis tudományból” a „nagy tudományba” való átmenettől, az új diszciplínák burjánzásától, vagy a projektalapú kutatások és az oktatás–kutatás viszonyának átalakulásától stb., másrészt társadalmi helyzetének megváltozásától (tekintélyének megrendülésétől, ugyanakkor szerepének növekedésétől). Véleményem szerint mindezek hatását tovább erősítette a társadalomtudományok (és nem kizárólag a tudományra fókuszáló kutatások) területén tapasztalható átalakulás, amely lehetőséget adott a tudás és a tudomány új típusú szemlélésére, ezáltal módosítva a tudományról tett korábbi állításokat. Ilyen új kiindulópontot jelentettek például az irodalom, a történelem, az antropológia, illetve a média határán körvonalazódó kutatások, amelyek a tudásátadás módjának átalakulását vagy a tudás közösségi jellegét vizsgálták. E folyamat áttekintéséről jelen dolgo-

zatban lemondva, azt mondhatjuk, hogy az 1970-es évekre pluralizálódott a társadalomtudományok tudásról alkotott képe, mely átalakulás természetesen a klasszikus tudományfilozófiát sem hagyta érintetlenül, így a tudományfilozófiában érzékelhető bizonytalanságot felerősítve hozzájárult a problémák tágabb értelmezéséhez. Az átalakulások következményeként létrejött egy olyan kutatási terület, melynek képviselői az elméleti és vizsgálati módszereik tekintetében valójában egyik korábbi diszciplínához sem tartoztak, mégis kezdetben a szociológiát (pl. az edinburgh-i David Bloor a tudományos tudás szociológiájának megújítási igényével lépett fel), később az antropológiát (Knorr Cetina vagy Bruno Latour) túzték zászlajukra és a tudomány vizsgálatának egészen új perspektíváit kínálták.¹

Ebben a térben jelent meg az 1970-es években Pierre Bourdieu, aki önvallomása szerint a filozófia helyett a szociológiát választó társadalomtudósként „természetes módon” találkozott a „tudomány társadalmi beágyazottságával, amelyről mások csak közvetett módon szereztek tudomást” (Bourdieu 2005: 151). Az első kifejezetten tudományszociológiai írása 1975-ben *The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason* címmel jelent meg,² amely jól illeszkedik mind a bourdieu-i életmű egészébe, amennyiben a mező, tőke és habitus fogalmain keresztül kívánja megragadni a tudományos mező struktúráját és működését, mind a korabeli, posztkuhniánus megközelítésekbe, illetve részben a Robert K. Merton által jegyzett és voltaképpen az új irányzatok által meghaladni kívánt tudományszociológiába, amennyiben a tudományos közösség – társadalmi és gazdasági hatásoktól megóvándó – sajátos jellegét (formáját) tekinti a tudományos igazságok előállításának legfontosabb feltételének (Merton 2002). Igaz, a Merotonnal való párhuzamba állítást bizonyára maga Bourdieu elutasítaná: „így beértem azzal, hogy szociológusi munkámban a tudomány és a tudományos mező szociológiai elemzését végzem, amely számomra egy volt csupán a lehetséges tárgyak közül (igaz, alkalmat adott arra is, hogy szembeszálljak a kapitóliumi triász³ egyik tagjával, Robert Mertonnal)” (Bourdieu 2005: 151).

Tanulmányomban e fenti állításból kiindulva azt elemzem, hogy Bourdieu tudománykonceptiója hogyan illeszkedik egész életpályájához, valóban helytálló-e az a kijelentés, hogy a tudomány kutatásai során „csupán” egy volt a lehetséges tárgyak között; továbbá, hogy a reflexivitás és a megfigyelés, a külső-belső dichotómia tekintetében a bourdieu-i tudománykonceptió hogyan viszonyul más tudományt vizsgáló megközelítésekhez (többek között Merton, illetve Kuhn elméletéhez).

A tudományos mező modellszerű meghatározása

Bourdieu a tudományos mező leírásakor látszólag szinte semmiben sem tért el a tőle megszokott elemzési módtól és fogalomkészlettől. A tudományos mező is egy erőter a többi mellett,

1 Ez az átalakulás egyben a Bourdieu-nél tapasztalható és ahhoz hasonló ellenállásra is magyarázatul szolgálhat, hiszen a szociológusok úgy érezhették, hogy a mező határainak módosulásával elveszíthetik az addig relevánsnak tűnő tőkeféleségeiket.

2 Franciául ugyanebben az évben jelent meg: *La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès*, *Sociologie et sociétés* 7(1): 91–118.

3 Bourdieu megfogalmazásában a kapitóliumi triász tagjai Parsons, Merton és Lazarsfeld tehetők felelőssé azért az amerikai modellért, mely az elmélet és empiria éles szembeállítását eredményezte és amely „egész sor redukciót és csontosítást kényszerített a társadalomtudományra” (Bourdieu 2005: 144–145).

ahol a küzdelem a tudományos tekintély vagy kompetencia monopóliumáért (kit ismernek el egy adott terület legitim „szakértőjeként”), vagyis a tudományos célokat, eszközöket, tárgyakat kijelölő helyes definíció „legitim manipulációjának monopóliumáért” folyik (a mező leírását lásd bővebben Bourdieu 1991, 2005, 2009b). Szintén nem egyedülálló, hogy az egyes szereplők állásfoglalását meghatározó dimenziót az elnyomók és elnyomottak dichotómiájának konfliktusán túl további dimenzióval bővíti, különbséget téve a mezőre jellemző tőke két típusa között. A tudományos tőke „világi” típusa az intézményekhez, főként az oktatási rendszerhez köthető társadalmi tekintély tőkéje, mely annál függetlenebb a tudományos tekintélytől, minél kevésbé autonóm egy mező (Bourdieu 1991: 7); a „tisztán tudományos” tőke pedig a tudományos siker (problémamegoldás) versenytársak általi elismerésén alapul. Így azok, akik a mező hierarchiájának csúcsán állnak rendelkeznek egyrészt az objektívizálódott állapotban (state of objectification): eszközökben, intézményekben, szövegekben tárgyiasult erőforrások felett; másrészt megvalósulási módokban (state of incorporation): tudományos habitusokban, az észlelést meghatározó sémák rendszerében, a megértésben, a nevelésben felhalmozódott erőforrások felett – amely lehetőséget nyújt a probléma kiválasztására és megoldására, valamint a megoldás értékelésére (Bourdieu 1999: 38).

Bourdieu szerint a kétféle tőkefajta együttes birtoklása – pl. az irodalmi mezőhöz hasonlóan – nehezen megvalósítható, épp ezért e kettősségből adódóan a tudományos mezőben (is) kétféle stratégiát látott megvalósulni: az egyik az értelmiségi vagy tudományos logika szerint működő, világi hatalomtól mentes, a másik a „reálpolitikai”, azaz a bizalom megszerzésére törekvő stratégia.⁴ Bár Bourdieu vitatkozna ezzel, már maga e megkülönböztetés is a kortárs tudományantropológusok által vitatott externalista–internalista dichotómiát juttathatja az eszünkbe.⁵ Erre utal az is, hogy Bourdieu szerint, ha valaki a világi tudományos tőkefajtaból kizárólag csak az intézményes jellegűvel rendelkezik, az jobban függ a tudományos intézmény apparátusától és így inkább elköteleződik az intézmény mellett.⁶ Míg az, akik elsősorban tisztán tudományos tőkéjét képes volt a világi tőke mindkét típusára, vagy jórészt a személyes típusra átkonvertálni, sokkal kevésbé függ a tudományos intézményétől – ha megtagadja azt, önmagát nem kell megtagadnia –, ezért kevésbé hajlandó a kompromisszumra, de maga az apparátus is kevésbé támogató vele szemben. E kettős felosztás arra enged következtetni, hogy Bourdieu fejében létezik „a tiszta tudomány” koncepciója, a külső, elsősorban a gazdasági és politikai hatások torzításától mentes tudományé, ahol kizárólag a tudományos mező logikáján keresztül érvényesülhetnek a „külső” tényezők.⁷ Ezért talán az sem meglepő, hogy Bourdieu elméletében a tudományos mező sajátos, más mezőktől megkülönböztető jellege éppen a neki tulajdonított rendkívüli mértékű autonómiából vezethető le. Ez az autonómia az alapfeltétele annak a Bourdieu által hangoztatott „kiváltságnak”, hogy

4 A bizalom, vagyis a világi jellegű tudományos tőke lehet személyes (népszerűség, hírnév) és intézményes jellegű (intézmények ruházzák fel tekintéllyel és ellenőrzik az egyéneket).

5 Szerinte ugyanis a habitus fogalma és mezőelmélete révén megoldotta az externalista–internalista elkülönítést. Erről a problémáról lásd részletesen Gárdos Judit e blokkban megjelent írását.

6 Erről a problémáról gyakran olvashatunk: a tudomány tisztviselői, vagy egy-egy szakterület intézményes vezetője nem biztos, hogy a legkiválóbb szakember is egyben. Erre maga Bourdieu is utalt.

7 Talán nem túlságosan távoli az analógia az iskola és az internátus eltérő világa kapcsán Bourdieu által felállított kettőség és a tudományos mező kétféle logikája között. Az internátus világa „a társadalmi valóság szörnyű iskolája, melyben minden megtalálható, a megalkuvás, az érdekek irányította szolgálalkúság, a besűgás, az árulás”, míg ezzel szemben az iskola, az osztály világában ezzel „teljesen ellentétes értékek uralkodnak, és tanárok, főként nők kínálják a szellemi felfedezések és az emberi kapcsolatok bizvást lenyűgözőnek mondható világát” (Bourdieu 2005: 156).

a tudósok saját termékeik: elméleteik, tudományos eredményeik elismerését (vagyis a hírnevet, az elismerést, a tekintélyt, a hozzáértést) saját versenytársaiktól, a mező többi tagjától kaphatják csak meg. Ez a megközelítés árnyaltabb megfogalmazása annak a kuhni elméletnek, amely szerint „az egyéni alkotómunka sehol máshol nem szól ennyire a közösség többi tagjának, és csak itt találkozhatunk azzal, hogy a közösségnek szinte kizárólagos joga az eredmények értékelése” (Kuhn 2002: 169).

Érdekes azonban, hogy bár Bourdieu elméletének központi eleme a verseny, magát a küzdelmet, az elismertetés folyamatát nem elemezte. Nem vizsgálta, hogyan jön létre az egyetértés a tudósok között a tekintetben, hogy mi számít elismerésre méltónak, illetve azt sem, amikor az elméletek nem konkurálnak, hanem jól megférnek egymás mellett, amire a nem természettudományok területén számtalan példát találhatunk.⁸ Ennek magyarázatát Kuhn megközelítéséből kiindulva találhatjuk meg. Kuhn ugyanis a tudomány zártságát azért tartotta lényegesnek, mert ezáltal látta biztosítva a normál tudományos szakaszban a haladás lehetőségét, egyrészt mivel „a tudós közössége kizárólag kollégáikból áll, olyan emberekből, akik osztják értékeit és meggyőződéseit, eleve adottnak vehet bizonyos normarendszert” (uo.). (Kuhn szerint ezért is adott a tudománynak fenntartott „haladás” koncepció, mivel az alapelvek nem kérdőjeleződnek meg minden pillanatban.) Másrészt, a zártság teszi lehetővé, hogy a tudós „azokra a problémákra összpontosítsa figyelmét, amelyekről joggal gondolja, hogy képes megoldani” (uo.).⁹ Vagyis a normál tudományos szakaszban a tudományos küzdelem leginkább az elsőbbségért folyik, így érthető, hogy Bourdieu számára sem a különböző világtértelemezések versenye, hanem az elsőbbségi vita, a mezőre jellemző tőkésért folyó közdelem állt a középpontban.¹⁰

Bourdieu tehát elsősorban a kuhni normál tudományos szakaszra fókuszált, amikor a mező nagyfokú autonómiájára alapozva a szinte tökéletes versenyt állította a tudományos igazságok megszületésének egyetlen feltételévé. Szerinte ezzel magyarázható, hogy a tudomány képes transzhistorikus igazságokat létrehozni, hiszen az eltérő érdekek, a verseny következtében a tudósok legkevésbé sem hajlanak arra, hogy az elismeréseket, a tudományos tőkét vita és alapos vizsgálat nélkül megadják mások számára; szemben a Merton által elképzelt a tudósra vagy tudományos közösségre jellemző sajátos ethosszal mint magyarázattal.¹¹ A ver-

8 Ezek a jellemzők is azt támasztják alá, hogy Bourdieu tudományleírásakor elsősorban a természettudományokra gondolt, azokra a „normál módon működő” paradigmatis területekre, ahol viszonylag nagy az egyetértés az elismerendő teljesítmények tekintetében. Bourdieu annak tisztázására sem tért ki részletesen, hogyan jön létre a természettudományok területén kialakult viszonylagos egyetértés a problémák köréről, hogy ezek alapja alapjait kizárólag a tudományos mező ágensei határozzák meg, illetve, hogy valóban a tudományos mezőben versengő teljesítményekkel van-e dolgunk, igaz ezekre találunk utalásokat.

9 Mindebből Kuhn arra a következtetésre jutott, a tudósok „a témája megválasztásakor nem kell figyelembe vennie mennyire sürgős a vizsgálandó probléma megoldása, s arra sem kell tekintettel lennie, hogy rendelkezésre állnak-e a megoldáshoz szükséges eszközök” (Kuhn 2002: 169).

10 Lényeges különbség azonban kettőjük között, hogy Kuhn a tudomány működésére Bourdieu pedig elsősorban a tudósok stratégiáira koncentrált. Ezt mutatja, hogy amikor Kuhn veszteségről beszél, akkor a tudományt ért veszteségeket (a paradigmaváltásokkor átértékelődő problémák és megoldások esetleges elvesztését), Bourdieu viszont az egyes tudósokat érintő veszteségeket veszi számításba.

11 Bourdieu már az 1975-ös cikkében elvetette a tudományos ethosra vonatkozó elképzelést és a konkurenciaharcot tekintette a tudomány működésének alapjának, ennyiben jogos az az állítása, mely szerint Mertonnal szemben fejtette ki elméletét. Úgy vélem azonban, hogy Bourdieu szembenállása sokkal inkább az amerikai szociológiával szembeni ellenállás, mely szerinte saját helyzetét próbálta megőrizni a tudomány és nem tudomány közötti határ megvonásával (Bourdieu 1975).

seny kitüntetett szerepe azt sugallja, hogy Bourdieu álláspontja nagyon hasonlít az egyébként általa mindig bírált, „mindenki harca mindenki ellen” liberális elképzeléshez: a partikuláris érdekek követése képes megfelelő módon szabályozni és működtetni a tudományos termékek piacát. Ami szintén összecseng a kuhni megközelítéssel, hiszen Kuhn állítása szerint a haladást (vagy annak látszatát) a darwini elméletből ismert fennmaradásért folyó küzdelem biztosítja.¹² Bourdieu két szélsőséges esetet említett meg (bár ezekkel részletesen nem foglalkozott), amikor a versenyhelyzet sérül: az egyik, ha valamely intézmény monopolizálja a tudományos tekintély speciális tőkéjét, illetve, ha tudományos tekintély tőkéje egyenlően oszlik meg a résztvevők között. Bourdieu elmélete tulajdonképpen egyik esetet sem ismeri, az első a verseny megszűnését jelentené, a második pedig tökéletes versenyhelyzetet teremtene, ami az újonnan érkezők és az uralkodók eltérő pozíciói miatt a bourdieu-i elméleti keretben szintén elképzelhetetlen.

Ha elfogadjuk, hogy a tudományos igazságok megszületését biztosító kompetitív harc az autonómia következménye, akkor meg kell vizsgálni, hogyan, miből ered maga az autonómia! Erre a kérdésre a bourdieu-i magyarázat mindkét – a modellszerű és a történeti (a kettő olykor keveredik) – típusára találhatunk választ.

A modellszerű magyarázat magától értetődő módon, nagymértékben megegyezik más mezők működésének leírásával. Bourdieu szerint egy mező kialakulása – a tudományban, a művészetben vagy a politikában egyaránt – a kívülállók (politika esetében a tömegek) kismizetésével, a termelési eszközöknek a szakemberek kezén való összpontosulásával jár (Bourdieu 1987). Minél nagyobb a termelési eszközök mezőn belüli koncentrátsága, annál nagyobb a mező autonómiája. A hasonlóságok ellenére meg kell jegyezni, hogy míg a tudományos mező esetében ezt az igazságot, a művészetben belül a „tisztá” műalkotás létrehozásának alapfeltételeként értékeli, addig a politikai mező esetében mindez kirekesztést és kismizést eredményez. Az autonóm mező kialakulásának folyamata a szakemberek, a hozzáértők testületeinek létrehozásával, illetve a szakképzési intézmények megjelenésével és kiépülésével gyorsul fel, akik/amik rögzítik a termelés szabályait, illetve a mezőben megkövetelt tudást és magatartást. Ebben a harcban dől el a társadalom és a természet legitím megosztási elvének monopóliumért, illetve az objektívalódott hatalmi eszközökért folytatott küzdelem. Míg a politikai mező esetében a harc a parlamentáris demokráciában a szimbolikus hatalomért, a tudományban pedig a (nem világi) tudományos tőkéért való küzdelem formáját ölti, elválaszthatatlan mindez attól a küzdelemtől, amelyet a „világi” azaz az intézmények és szervezetek feletti hatalomért vívnak.¹³

Ami a tudományos mezőt leginkább megkülönbözteti más mezőktől, az az ún. belépési költségnek tulajdonított kitüntetett szerep, azaz a múltból örökölt tudományos eredmények, (hallgatólagos)tudás, habitusok összességének felértékelése, amely Bourdieu szerint képes biztosítani más mezők, illetve tökefajták közvetlen hatásának kiküszöbölését (pontosabban megtörését és más erőknek a tudományos mező logikájába való kényszerítését).

12 E tekintetben fontos megjegyezni, hogy Kuhn számára a darwini példa azért volt lényeges, mert ezen keresztül szemlélte, hogy a tudományos haladás, fejlődés nem egy kijelölt végcél felé tart.

13 A politikai és tudományos mezők közötti párhuzam megvonásakor kérdéses, hogy a tudományos mező esetében hivatkozhatunk-e arra, hogy a „világi” hatalomért folytatott küzdelem egyik lényeges eleme a kívülállók meggyőzése? Valóban meglévő különbség, hogy a politikai mező szereplői valakiknek a képviselőiként járnak el, a tudományos szakembereknek ezzel nem kell megküzdeniük? Bourdieu a tudományos mező esetében nem tért ki arra, hogy a támogatásért, a tekintélyért ugyanúgy meg kell küzdeniük a tudományos mező szereplőinek is.

„Az autonómmá válás folyamata a belépési költség explicit vagy implicit bevezetéséhez kötődik. A belépési költség nem más mint a szakértelem, a játékkultúrává vált, inkorporált tudományos tőke, de ugyanilyen fontos összetevője a szakmai megszállottság, a libido scientifica, az illúzió, a hit.” (Bourdieu 2005: 75–76, a fordítást módosítottam).

Érdekes módon Bourdieu, aki maga is sok esetben érzékeltette, hogy egy adott mezőbe való bejutás feltételei nem mindenki számára azonosak – pl. a munka vagy az oktatás mezejéről az erőforrások egyenlőtlen eloszlása miatt tömegek szorulnak ki, akik értelemszerűen harcolni sem tudnak az ottani tőkékért – a tudomány esetében más szempontból tekintett kérdésre és nem foglalkozott azokkal, akik eleve el vannak zárva a belépés lehetőségétől. Az elnyomók és elnyomottak küzdelmét kizárólag a tudományos mezőn belül értelmezte. Ez a nézőpont mutatkozik meg abban is, hogy a belépés feltételeként nem elsősorban az időbeli ráfordítást, illetve az ismeretek elsajátításának egyéb költségeit vizsgálta, hanem a metamorfózis szerepét, a megtérések (metanoia) sorozatát, amely pl. a hitet, a bevett nyelvet és gondolkodásmódokat foglalja magában, amelyek szorosan kapcsolódnak a játék szabályainak és nyereségeinek elfogadásához (Bourdieu 1991: 8). A metamorfózis mechanizmusa Bourdieu szerint abban az esetben is érvényes, amikor az újonnan érkezők nem a „követés” vagy öröklés, hanem a „felforgatás” stratégiáját választják tudományos tőkéjük növelésére. Jóllehet ekkor további kérdésként merül fel: honnan jönnek az újítók?¹⁴

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy Bourdieu a tudományos mező objektivizálódott formáiban, azaz a struktúrában leli meg a tudományos mező sajátos jellegét, ez azonban leegyszerűsítő következtetés. Bourdieu-nak az elméleti megismerésről szóló írását (Bourdieu 2009a) alapul véve inkább azzal érvelhetünk, hogy a hivatalos gondolkodásmód hatalma nem a gondolkodásmódban, hanem abban a csoportban rejlik, amely engedélyezi és hatóerőt biztosít neki, „ezáltal egyben meg is húzza a gondolható és a nem gondolható közötti határt, hozzájárulva ily módon a számára tekintélyt kölcsönző szimbolikus rend és társadalmi rend fenntartásához” (i. m. 191). A határ meghúzása, azaz az uralkodó, osztályozó elvek meghatározása mindig harc(ok) eredménye. Az alávetettek érdeke pedig, hogy visszaszorítsák a doxa határait, kimutassák mennyire önkényes a magától értetődő (i. m. 192). A tudás bizonyos definíciójának elismerése – ami egyben az autentikus tudás és a hamis tudomány, az igaz és hamis problémák, a tudomány igaz és hamis tárgya, a legitim módszerek és megoldások és a be nem vetek közötti határt is meghatározza – nem csupán a kodifikált tanításokon, hanem a hasonlóságon keresztül belénk nevelt gyakorlati sémák objektív megjelenítésén keresztül is hat (Bourdieu 1991: 8). A határok meghúzása azonban túlmutat a tudomány keretein:

Mivel a létfeltételek azonossága a készletek (legalábbis részben) hasonló rendszerét alakítja ki, a habitusok ebből fakadó (viszonylagos) homogenitásán nyugszik a gyakorlati tevékenységek és művek objektív összehangolása, amelyek azután e habitusoknak szabályszerűséget és egyszerűsmind objektivitást kölcsönöznek (Bourdieu 2009a: 216).

Ebben az esetben azonban a tudományon belüli uralkodó osztály és a „külvilág” hierarchiája között Bourdieu nem állított fel viszonyrendszert, inkább görcsösen ragaszkodott az

14 Minden bizonnyal az újítók Bourdieu rendszerében csakis olyanok lehetnek, akik a mezőn belül vannak, legalább részben elfogadták a mező tétjeit és rendelkeznek annak tőkéjével. Kuhnall ellentétben itt nem a „fiatal forradalmárok” idézik elő a tudományos változást. Bourdieu nem generációs kérdésnek tekinti a forradalmat, a legifjabbak nem képesek belülről változást előidézni, mert nem eléggé elismertek hozzá.

autonómia és a zárttság együtteséhez, amelyet két dologhoz kötött. Az intézményesült ismeretekhez egyfelől, illetve a szakmai megszállottsághoz másfelől, vagyis egy sajátos habitus kialakulásához, amely egyszerre következménye és alakítója a mező struktúrájának.¹⁵ Nem nehéz felismerni Bourdieu a tudományos mező autonómiájának magyarázatában a történeti cselekvésről szóló alapelveit:

A történeti cselekvés alapelve a társadalmi két állapota, azaz az intézmények formájában, dolgokban objektívalódó történelem (*l'histoire objectivée*) és a testekben, tartós diszpozíciók rendszereként – ezt nevezem habitusnak – megtestesülő történelem (*l'histoire incarnée*) közötti viszony (Bourdieu 1982: 38, idézi Takács 2008: 331).

Bourdieu-nek a tudományos mező jellemzésére adott speciális válasza tehát nem más, mint a történeti cselekvés definíciója. Amennyiben történelmi cselekedet, érvényes rá, hogy „a történelem két állapotát jeleníti meg, azaz azt a történelmet, mely az idők során dolgokban, szerkezetekben, épületekben, emlékművekben, könyvekben, elméletekben, szokásokban, jogban stb. halmozódott fel (tárgyasult állapotában), és a beágyazott történelmet, amikor habitussá vált” (Takács 2008: 331).

A *res gestae* értelmében vett tárgyasult történelmet (*faite chose*) egy megtestesült (*faite corps*) történelem hordozza, *reaktíválja*. Az objektívált, intézményesült történelem csak akkor válik történeti cselekvéssé, azaz mozgató és cselekvő aktív történelemmé (*histoire agie et agissant*), ha a cselekvők magukra vállalják az irányítást. E cselekvők saját történetük révén eleve hajlandóak, hogy így tegyenek, és saját korábbi befektetéseik révén hajlanak a történelem működése és a működéséhez szükséges készségek iránt érdeklődni (Bourdieu 1982: 38, idézi Takács 2008: 331).

Azt hiszem azért tudtam megoldani az ésszerűség és a történelem viszonyának problémáját, avagy a ráció történetiségének a problematikáját, [...] mert kellő szerénységgel történeti problémaként fogtam fel, és így módom (és kötelességem) volt tudományosan megállapítani a tudományos közeg működésének alaptörvényét (Bourdieu 2005: 80).

Ha el is fogadnánk, hogy Bourdieu megoldotta a ráció történetiségének problémáját, látni kell, hogy mezőelméletének történeti jellege nem azonos azzal, amely későbbi munkáiban a tudomány történelmi folyamatként való ábrázolásában jelenik meg (amely egyébként beleillik a különböző mezők történelmi-empirikus elemzéseinek az 1980-as évektől készülő sorába). Felmerülhet ugyanis az a kérdés, hogy amennyiben a struktúra egyben történelem is, amire modellszerű elméletéből következtethetünk, akkor nincs lehetőség az újtásra, a modell kizárólag a reprodukciót képes magyarázni.¹⁶ Ugyanakkor Bourdieu későbbi munkájában a történeti szemléletének másfajta szintjével találkozhatunk, amelyben a mező értelmezési módja is megváltozik, egy absztrakciós szintből átlép egy történeti szintre, a történetiség pedig nem a reprodukcióért, az állandóságért, hanem a változásért lesz felelős. Míg az 1970-es évek közepén Bourdieu modellszerű tudományos mezőről szóló elmélete a mező autonóm működése melletti érvelést támasztotta alá, az autonómia meggyengülésének érzékelése egy új típusú, történeti perspektívát hívott életre. Ezért azt mondhatjuk, hogy

¹⁵ Ez alapján tekint elméletére mint az externalista és internalista elemzési módok meghaladására (Bourdieu 2005, 2009b).

¹⁶ Ebben a modellben a változásra leginkább akkor nyílhat alkalom, ha a mező határai még nem szilárdultak meg, vagy sérültek.

a legjelentősebb eltérés a korai és késői, tudományról írott művei között a történeti magyarázat jellegében ragadható meg. E változás egyben azt is lehetővé tette Bourdieu számára, hogy egy viszonylag statikus modellt, – amely ugyan egy sajátos működési elvet követve az állandó harcok következtében némiképp változhat, de – amely egyedülálló és változatlan abban a tekintetben, hogy tudományos igazságokat állít elő, dinamikus modellé alakítson át. Pontosabban, míg a korábbi munkájában a tudományos mező sematikus leírásában a történeti magyarázat a modellszerű leírás egyik eleme, elsősorban a mező sajátos jellegének kidomborítására adhat alkalmat, addig későbbi munkájában a tudományos mező történeti ábrázolásával találkozhatunk.

A Bourdieu tudományelméletében megfigyelhető elmozdulás egyrészt az 1970–80-as évek tudományos tudás szociológia irányzatainak megjelenésével és az azokra adott válaszreakciókkal, illetve politikai állásfoglalásával, a neoliberalizmussal szembeni attitűdjével és az „amerikai modell” térnyerésének bírálataival hozható összefüggésbe.

A tudományos mező történeti megközelítése¹⁷

Az autonómia megszületésének történeti perspektívája

Bourdieu szerint a tudományos mező módosulása az objektív struktúrák, a habitus és az adott körülmények egymásra gyakorolt hatásaira vezethető vissza. Ez azonban nem ad magyarázatot arra, hogy Bourdieu miért látta veszélyeztetve a tudomány autonómiáját épp napjainkban (Bourdieu 2005). Mi az a látens mechanizmus, ami a modellszerű leírásban olyan jól meghatározott és működőképesnek látszó biztosítékokat egyszerre életképtelenné teszi? Talán a belépési küszöbök nem töltik be a nekik szánt funkcióikat, egyszerűen leértékelődtek? Bourdieu válasza más jellegű, nem a modellszerű leírásból, hanem egy más típusú történelmi magyarázatából ered, amelyben nem a felhalmozott tudás történeti jellege, hanem az autonómia kivívásának (és elveszésének) történeti folyamata kerül a középpontba:

Az autonómia nem valamilyen adottság, hanem történeti vívmány, amiért újra és újra meg kell küzdeni. A természettudományok esetében erről könnyen megfeledkezünk, mert az autonómia beiródott a mező struktúrájának objektivitásába is és az agyakra is – elméletek és a gyakorlatban átültetett módszerek formájában (i. m. 71–72).

Ha a tudomány autonómiájának kivívása történelmi folyamat eredménye, akkor talán jogos a kérdés, hogy mire vezethető vissza ez az eredmény, milyen mechanizmusok, társadalmi erők hívták életre/vívták ki a mező autonómiáját? Illetve, amennyiben történeti magyarázatot kívánunk adni, akkor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy az úgynevezett autonómmá válás milyen küzdelmekkel járt, a küzdelmekben ki, milyen pozíciót foglalt el és milyen (tudatlan) stratégiákat alkalmazott, hogyan nézett ki a kialakulóban lévő tudományos mező az uralkodók és elnyomottak dichotómiájában, és mikortól beszélhetünk egyáltalán tudományos mezőről?

¹⁷ Bourdieu történelemszemléletével több írás foglalkozott (Némedi 2004; Takács 2005), ezért nem általánosságban elemzem megközelítésmódja történelemhez fűződő viszonyát, hanem magyarázó eszközként hívom segítségül a tudományos mezővel kapcsolatban felmerülő ellentmondások tisztázására.

A számtalan felvethető kérdéssel szemben Bourdieu e történelmi folyamatról csupán felületes képet adott, tulajdonképpen Joseph Ben-David leírásának egyes elemeit vette át, amelyek leginkább illusztrációknak tekinthetők álláspontja igazolásához. Ben-David, másokhoz hasonlóan, a Kopernikusszal kezdődő és a londoni Royal Society megalakulásával lezáruló folyamat eredményeként tekintett a 17. században megszülető tudományra, amely olyan „megkülönböztetett intellektuális tevékenységet” hozott létre, „mely kizárólag saját normáinak ellenőrzése alá tartozik” (i. m. 72). Bourdieu Ben-David munkája mellett Yves Gingras és Thomas Kuhn írásai nyomán mint e folyamat szerinte legfontosabb állomását, a tudomány matematizálódását emelte ki, amely fokozatosan „éket ver a hivatások és az amatőrök” vagy az insiderek és outsiders közé (uo.). A matematizálódás következtében alakult ki egy közös szakmai nyelvezet és szimbólumrendszer, egy sajátos tudásanyag, kánon, amelynek ismerete nélkülözhetetlen nemcsak az e területen való érvényesüléshez, hanem a területen született eredmények megéréséhez is. Kiépültek egy szűkebb szakterült határai, létrejöttek saját szakmai standardjai. Bourdieu az autonóm tudományos mező kialakulását e folyamat eredményének tekintette (i. m. 73), azaz a többi mezőhöz hasonlóan a tudományos mezőről sem beszélhetünk az idők kezdete óta. Igaz ugyan, hogy a racionalizálódás folyamatát máskor ellentétes előjellel kezelte. Míg a racionalizálódás, pontosabban a matematizálódás a tudományos mező autonómiájának és így a tudományos igazságok termelésének is egyik mérföldköve volt, addig ugyanez a fajta racionalizáció a politikai mező esetében csupán a hatékonyság növelése mellett a tudományosság „látszatával ruhazza fel”, legitimálja a politikai érdekeket és a „politikai kérdéseket a szakemberek ügyének álcázza” (Bourdieu 1987: 111).

A politikai és a tudományos mező eltérő megítélése talán nem meglepő, az már inkább, hogy a tudományos mező határainak létrejöttét a történelmi elemzés során nem a hatalmon lévők privilégiumának, hanem egy „természetes” folyamat következményének tekintette.¹⁸

E folyamattal kapcsolatban egyébként számos szerző hasonlóan vélekedik, többen foglalkoztak a 17–18. század modern tudományos tevékenységének történeti elemzésével, akár a Royal Society szerepével, az empirikus tudományos eljárás kifejlődésével, az iparosodással, a Bourdieu által is kiemelt technikai újításokkal, intézményesüléssel stb. Nehéz lenne vitatni, hogy a 17–18. században e területen is jelentős változásokat figyelhetünk meg. Azt, hogy ezek a változások mennyiben jelentenek korszakhatárt, azaz valaminek a lezárását és egy egészen újfajta terület kialakulását, vagy inkább lassú átmenetet képeznek, amelyek sohasem oszthatók fel tiszta kategóriákra, most nem kívánom elemezni. Inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy Bourdieu elméletében miként keveredik, csúszik össze az autonómia, illetve a mező bezárulásának kérdése. Bourdieu 2000–2001 során tartott előadássorozatában (Bourdieu 2005) a tudomány autonómiájának veszélyeztetése mellett leginkább a mező elhatárolódásának feltételeit írta le, és ebben a tekintetben emelte ki a matematizálódás folyamatát is. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a modern tudomány kialakulásától fogva nagyon is szoros kapcsolatban állt az adott társadalmi környezetével, pl. a kísérleti eljárás megszilárdulásában jelentős szerepet játszott a nem tudományos tevékenységet végző, szavahihető szemtanúk csoportja, illetve az a (nem tudományos) meggyőződés, hogy az egyének tanúszkodása szabad és megbízható (Shapin és Schaffer 1985). Shapin és Schaffer elemzését maga

18 Általánosságban a mező létrejötte fontos kérdés Bourdieu-nél, amelyet több munkájában is próbál megoldani (Les règles de l'art, Noblesse d'état). Erről részletesebben lásd Takács 2008: 334–336.

Bourdieu is felhasználta 1991-es munkájában, arra utalva, hogy a tudomány speciális területe egyszerre volt nyitott és nyilvános, illetve zárt és szelektív (Bourdieu 1991: 6), és e nem hétköznapi tér az, amely a megbízható szemtanúk kollektív felügyelete révén biztosította egy adott tudományos tény ismeretét és elismerését.

A tudományos mező autonómiája, zártsága illetve nyitottsága azonban komoly problémát jelentett Bourdieu számára. Elismerte ugyan, hogy a tudományos mező egy tágabb társadalmi mező része, hogy kapcsolatban áll a politikával vagy a gazdasággal, ezek hatását azonban a lehető legkisebb mértékre redukálta. Az autonómia kérdésében tehát Bourdieu teljesen más stratégiát választott, hiszen más mezőknél adott elemzéseivel ellentétben nem azt hangsúlyozta, hogy a mező belső, autonóm kritériumai valójában egy önkényes társadalmi szerkezet átörökítését szolgálják, mint ahogyan erre pl. az iskolarendszer vizsgálata során rámutatott. A tudomány esetében ez furcsa módon megfordul: itt Bourdieu elfogadja, sőt igazolja az autonómiát, és nem kívánja bemutatni a „látens” struktúrát.¹⁹ Ezért azt mondhatjuk, hogy más mezőkhöz való minden hasonlósága ellenére az objektív igazságra való képesség tekintetében Bourdieu privilegizálja a tudományt, e tekintetben pozitivistá. Az, hogy Bourdieu csupán felületesen kezelte a tudományos mező többi mezőhöz való viszonyát, a tudomány tekintélyének megóvására irányuló – nem titkolt – szándékával magyarázhatjuk. Ez megmutatkozott abban is, ahogyan a tudományos mező autonómiájának esetleges sérülését kezelte.

Az autonómia megszűnésének történeti perspektívája

A történeti magyarázat hiánya még szembetűnőbb, ha az autonómia sérülésének kifejtését várjuk Bourdieu-tól. Igaz, a bourdieu-i képlet egyszerű: napjainkban a pártatlan tudósok munkáját tudományon kívüli tényezők, elsősorban az állami támogatás csökkenése, illetve a nyereségorientált kereskedelmi és ipari csoportok szorítása veszélyezteti (Bourdieu 2005: 8). Bourdieu e tekintetben ugyanúgy járt el, mint a klasszikus tudományszociológia képviselője, Robert K. Merton, aki a tudományos ethoszt mint ideáltípust a valóságban tapasztalható diszfunkciók azonosítására alkalmazva az 1940-es években a legfontosabb feladatnak a tudomány (vélt vagy vágyott) autonómiájának védelmezését tekintette. A különbség csupán annyi, hogy míg Merton esetében a politikai hatalom, a totalitárius rendszernek külső beavatkozását kellett kimutatni, Bourdieu a gazdasági tényezők, a piaci szemlélet tudományban való megjelenése miatt emelte fel a szavát. Ez a magyarázat azonban önmagában nem elegendő, Bourdieu maga is felületesnek ítélte. Egyetlen, jelen esetben csupán gazdasági tényezőkkel magyarázni egy változást, leegyszerűsítő materializmus, írta például a televízióról vagy az irodalmi mikrokozmoszról szóló munkájában.

A külső meghatározó tényezők, amelyekre a marxisták hivatkoznak – például a gazdasági válságok, a technikai újítások vagy a forradalmak –, csupán a mező struktúrájának általuk előidézett változásain keresztül hathatnak. A mező *megettőri* hatásukat (mint a fényt a prizma), ezért például a politikai rendszerváltás vagy a gazdasági válság idején bekövetkező változásokat [...] kizárólag akkor érthetjük meg, ha megismerjük a mező működésének sajátos törvényszerűségeit („fénytörési együtthatóját”, vagyis *autonómiájának mértékét*) (Bourdieu 2002: 56, kiemelés az eredetiben).

¹⁹ Ezt a kritikát akkor is érvényesnek tartom, ha figyelembe vesszük, hogy Bourdieu más mezők esetében is lényegesnek tekintette az autonómia kérését (lásd újságírói vagy irodalmi mező), a politikai és gazdasági mező befolyásának növekedését.

A veszély hangoztatása mellett mélyebb elemzést is ígért:

[e]zért tűnik különösen fontosnak számomra, hogy történeti és szociológiai elemzésnek vessem alá a tudományt. De korántsem azért, hogy a tudományos ismereteket a történeti körülményeikre, azaz helyi és időbeli körülményeikre visszavezetve és redukálva viszonylagossá tegyük.²⁰ Épp ellenkezőleg, azért, hogy a tudomány művelői számára érthetőbbé tegyük azokat a társadalmi mechanizmusokat, amelyek a tudományos gyakorlatot befolyásolják, s így nem csak a „természetnek” váljunk „uraivá és birtoklóivá” a régi karteziánus ambíció értelmében, hanem – és ez nem feltétlenül könnyebb – annak a társadalmi világnak is, melyben a természet ismerete létrejön (Bourdieu 2005: 9).

Hogyan kell értelmezni Bourdieu kijelentését a társadalmi mechanizmusokról, amelyek befolyásolják a tudományos gyakorlatot? Pontosan mi mit befolyásol, mire hat? Az biztos, hogy nem a tudások relativizálására, a tudományos tudás társadalmi konstrukciójára utalt, hiszen Bourdieu nem távolodott el a klasszikus tudományfelfogástól:

Hogyan lehetséges, hogy egy a történelembe illeszkedő történelmi tevékenység mint a tudományos tevékenység történelemtől független, transzhistorikus igazságokat hoz létre, amelyek semmi köze sem a helyhez, sem az időhöz, vagyis egyetemesek és örök érvényűek? (Bourdieu 2005: 10–11).

Tekintsünk itt most el annak taglalását, hogy valóban örök érvényű igazságok születnek-e a tudományos tevékenység során vagy, hogy milyen mechanizmusok játszanak szerepet az igazságok megszilárdulásánál, hiszen Kuhn nyomán, Bourdieu maga is elutasította az abszolút tudás dogmatikus eszményét, illetve az individualista ismeretelméletet. Érdekes azonban, hogy Bourdieu a tudományos mező történelmi leírásakor nem foglalkozott azzal a modelltől adódó változással, amely szerint az autonómia növekedésével az egyre magasabb belépési költségek felerősítik az egyes mezőn belüli konkurenciaharcot, ennek következményeként pedig a szakemberek igyekeznek saját álláspontjukat jól azonosíthatóvá, kiszámíthatóvá tenni és elkülöníteni a velük szembenállóktól, nem csupán a mezőn belül, hanem a mezőn kívül esők számára is (Bourdieu 1987: 112). Ez azért is fontos szempont, mert maga Bourdieu is arra utalt, hogy a veszélyhelyzet más, elsősorban a gazdasági és a politikai mezők befolyása miatt áll fenn, ami akár magyarázható lenne a tudományos tevékenység egyre növekvő forrásigényével is, de Bourdieu nem ebbe az irányban indult el. (Érdekes, hogy bár Bourdieu koncepciója alapvetően egy közgazdasági szemléleten, metaforán alapul, a tőkeáramlásokkal, egy mezőben adott tőkemennyiséggel mégsem foglalkozott.) Pedig Bourdieu sémáját követve könnyen összekapcsolható a tudások szélesebb közönségnek (akár a politikai vagy gazdasági mező szereplői) szóló tevékenysége, valamint az a folyamat, amelyet Bourdieu az autonómia kialakulása kapcsán maga is leírt, hogy a tudomány az önállóságát – a szakszerűség, a belépési költségek emelkedése mellett – egy sajátos világértelmezés kialakításával érthette el, amely alternatívát jelentett más, tudományon kívüli világértelmezésekkel szemben. Ennek az új perspektívának a bevezetése, amelyet Bourdieu figyelmen kívül hagyott, lehetőséget adhatna a tudomány vallási, politikai, stb. mezővel szembeni függetlenedésének folyamatának szélesebb kontextusban történő vizsgálatára, illetve esetünkben a gazdasági és

20 Kritikai utalás az ún. science studies vagy a tudományantropológiai munkákra, melyek szerint az egymással versengő tudományos állítások, világértelmezések egyenértékűek, s az, hogy melyik válik bevett elméletté, az társadalmi és történelmi tényezőkkel magyarázható.

politikai mezőhöz fűződő (egyre szorosabb?) viszonyának elemzésére. Ez természetesen azt is jelentené, hogy a tudományt egyfajta világszemléletként fogjuk fel (és így akár az átalakulás „nyerteseként” is definiálhatnánk).

A megfigyelő sajátos helyzete

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy Bourdieu-nek a tudományos mezőről szóló elmélete egy jelentős ponton eltér a más mezők elemzése kapcsán olvasható írásaitól. Munkásságának legtöbb elismerést kiváltó eleme annak kimutatása volt, hogy a társadalmi osztályok, rétegek közötti relatív egyenlőtlenségek a szimbolikus javak újratermelődése során – amelyhez különböző mértékben hozzá is férhetnek, ezt példázza az egyre növekvő iskolázottsági ráta –, nem csökkennek, hanem folyamatosan újratermelődnek. A magasabb társadalmi státuszú egyének előnyösebb helyzetet örökölnek, és így képesek a számukra fontos tudásrendszert, diszpozíciók rendszerét rákényszeríteni az alacsonyabb vagy hátrányosabb helyzetből indulókra. A különböző társadalmi csoportok között tehát a szimbolikus megkülönböztetésért folyó állandó verseny ellenére az egyenlőtlenségek korántsem változtak meg annyira, mint ahogyan azt egy felületes szemlélő gondolná (Bourdieu 2000: 7). Erre utal a tanulmány elején olvasható idézet, amely arra is rámutat, hogy a fennálló egyenlőtlenségek természetes volta nem is oly könnyen kérdőjelezhető meg, főként nem az egyéni cselekvők szintjén. Ennek oka pedig az, hogy Bourdieu szerint a különböző társadalmi rendszerek/intézmények funkciója nem más, mint az egyenlőtlenségek újratermelése (Bourdieu 2008: 48). Bourdieu reprodukciós elméletének alapgondolatával már az 1964-es Jean-Claude Passeronnal közösen írt, *Les Héritiers* című munkájában is találkozhatunk, amely a kulturális tőke- és mező-elmélete, valamint egész társadalomelmélete során folyamatosan jelen volt, így például az 1979-ben megjelent *Distinction*-ban, a társadalmi struktúra translációs reprodukciójának elméletében, az áthelyeződés révén történő újratermelődés leírásában (Hadas 2001) vagy egy más típusú egyenlőtlenség kapcsán a *La domination masculine* (magyarul: *Férfiuralom*, Bourdieu 2000) című könyvében, ahol a nemek közötti egyenlőtlenségeket vizsgálata (Bourdieu 1998). „A csoportok között a szimbolikus megkülönböztetéseket, de a különbség az egyes osztályok, csoportok, nemek között fönnymarad” (Hadas 2001: 18).

Mindezek alapján valóban meglepő, hogy Bourdieu a tudományos mező esetében lemond az egyes társadalmi csoportok között meglévő egyenlőtlenségek kimutatásáról, és a mezőn belüli versenyre a tudományos igazságok létrehozásának biztos gyakorlatként tekint. Még akkor is, ha – amint azt fentebb bemutattuk – a tudományos mezőt is harctérként írta le, ahonnan nem hiányoznak az érdekek, a profitra irányuló stratégiák, mindebből mégis az következik, hogy a tudományos eredmények érvényesülése a termelésük társadalmi feltételeitől viszonylag függetlenül alakul (Bourdieu 1991: 5; 2009b). A tudomány esetében is jelentős szerepet játszó konfliktusokon pedig nem a társadalmi osztályok közötti harcot értette, hanem az egyes egyének vagy „generációk” (újonnan belépők és már bent lévők) konfliktusára redukálta azt. A tudomány ilyen jellegű kitüntetett helyzete még inkább ellentmondásosnak tűnik, mivel Bourdieu állandó kritikával illette a francia osztálytársadalom 19. századtól megfigyelhető állandóságát, főként a felsőoktatási rendszer osztály- és hatalmi hierarchiára gyakorolt specifikus befolyását, a személyes tudás és a hatalom közötti mecha-

nizmusokat, amelyek kiváltképp a felsőbb osztályokban a „finom megkülönböztetésekben” gyökereznek (Wehler 2001: 248). „Mindez a híres »École Normale«-ban és a »Collège de France«-ban folytatott tanulmányainak és működésének, illetve az ezekhez kötődő társadalmi kapcsolathálóról tett »résztevő megfigyeléseinek« az eredménye” (Wehler 2001: 248).

Feltételezésem szerint, míg Bourdieu személyes élettapasztalatai révén nagyon is érzékelte az oktatási rendszer szerepének súlyát a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődési folyamatában, addig a tudományra láthatóan valamiféle speciális közegként tekintett, ahol e társadalmi hatások elhalványulnak. Úgy vélem, ezen ellentmondás Bourdieu kettős helyzetére vezethető vissza, amely elemzésében nem került tisztázásra. Egyrészt „külső” szemlélként viselkedett, amikor egy konkrét tudományos helyzetről fogalmazott meg állításokat, ennek megfelelően próbálta bemutatni a különböző cselekedetek mögött meghúzódó sajátos diszpozíciók rendszerét, másrészt viszont nem tudott kívül helyezkedni és elvonatkoztatni a „belső” perspektívától, amikor magáról a tudományról, valójában annak a társadalmi térben való megítéléséről beszélt. Ezt igazolja, hogy a tudományos állásfoglalások társadalmi és történeti meghatározottságát nem tagadta, sőt:

Már korábban előrevetíttem a habitus elemzését, amikor többször megidéztem a társadalmilag konstituált diszpozíciók szerepét állásfoglalásaimban, különösen bizonyos gondolatokkal és emberekkel szembeni rokonszenv vagy ellenszenv kapcsán. Én sem vonhatom ki magam a társadalmi törvények alól, amely szerint a kiinduló társadalmi és földrajzi pozícióknak – azokkal a társadalmi terekkel együtt, amelyeken belül működni kezdenek az e pozíciók által előnyben részesített diszpozíciók – meghatározó szerepük van a cselekedetekben (Bourdieu 2005: 154).

Az azonban figyelemre méltó, hogy a történelmi és társadalmi meghatározottságuk tekintetében már különbséget tett a természet- és társadalomtudományok között:

A társadalomtudományok művelőinél különösen zavaró a társadalmi múlt. Legyen szó népi vagy polgári származásról, férfiról vagy nőről. A társadalmi múlt – amely mindvégig összefonódik a pszichoanalízis által kutatott múlttal, és lecsapódik az iskoláztatás történetében, amely történetet az iskola ítélete olykor a sors erejével határoz meg – egy egész életen át súlyként nehezedik az emberre” (uo.).

E kettős mérce, a belső és küldő nézőpont meglétét egyébként nem saját vonatkozásában, de ő maga is leírta:

A szabály és a modell fogalmán nyugvó nyelvezet elfogadhatónak tűnik, ha számunkra ismeretlen, idegen gyakorlati tevékenységekre alkalmazzák, de azonnal csödöt mond, ha közelről vizsgáljuk meg a társadalmi interakciók szimbolikájának gyakorlati kezelését (Bourdieu 2009a: 183).

Másrészt, mindezek ellenére mégsem lépett közelebb, nem reflektált saját, megfigyelői pozíciójára, az általa felvázolt struktúra és az azok által meghatározott diszpozíciók viszonyára, valamint ezek egymásra gyakorolt hatásra. Ugyanakkor azt állította, hogy képes megvalósítani a realista versus relativista vita feloldását. Bourdieu a nála gyakran megfigyelhető stratégiát alkalmazta, ugyanúgy, mint az externalista-internalista álláspont esetében (Bourdieu 2009b: 37), vagyis az általa „bevenni” kívánt területen két, egymással ellentétes álláspontot vázolt fel, majd megmutatta saját, a szélsőséges szembenállást feloldó megközelítését. Ennek megfelelően az elméleti megismerés három formáját különítette el. A két egymással

szembenálló: *a*) a fenomenológiai, mely szerinte a társadalmi világot természetes és magától értetődő világgként fogja fel, s épp ezért nem reflektálja önmagát, illetve *b*) az objektív, amely miközben felépíti az objektív viszonyokat, amelyek a gyakorlati tevékenységet strukturálják, közben lemond azokról az elsődleges vagy hallgatóságos tudásokról, amelyek a magától értetődést kölcsönözték a vizsgálati tárgy, jelen esetben a társadalmi világ számára. A megoldás szerinte ehhez képest *c*) az ún. *praxeológiai* megismerés, amely egyszerre szakít az objektivista és szubjektivista megismerési móddal, mert „nem csupán az objektív viszonyok rendszere a tárgya, hanem az objektív struktúrák, illetve ezen strukturált diszpozíciók közötti dialektikus viszonyok is, mivel e viszonyokban aktualizálódnak az objektív struktúrák, illetve e diszpozíciók képesek ezen objektív struktúrák újratermelésére, egyszóval ez a megismerés a külsőnek belsővé tételével, illetve a belsőnek külsővé tételével foglalkozik” (Bourdieu 2009a: 186).

Vajon Bourdieu-nak sikerült mindezt véghezvinnie a tudomány elemzése kapcsán? Sikerült szakítania mind a bennszülöttek tapasztalataival, illetve e tapasztalatok bennszülött reprezentációival, illetve sikerült megkérdőjeleznie az idegen megfigyelő helyzetéből adódó erőfeszítéseket (i. m. 180)? Az elkötelezettség tekintetében minden bizonynal:

Az elkerülhetetlennek tűnő szakítás azzal a szemlélettel, amely a tudományt a bennszülött nézőpontjából, illetve ezt többé-kevésbé felváltva, a tudós (mertoni) szemszögéből nézi, nem vezetett a tudomány (a társadalomtudomány) megkérdőjelezéséhez, még kevésbé legitimálásához. Saját pozícióm, a kettős elutasítás pozíciója (sem Merton, sem Bloor–Collins, sem a nihilista relativizmus, sem a szcientizmus) miatt ismét kívülálló szerepbe kerültem az új tudomány-szociológusok vitájában, melynek elindításában nekem is részem volt (Bourdieu 2005: 151).

Bourdieu fegyvere a reflexió, vagyis annak bemutatása, hogy az egyes (tudomány)szociológusok állításaiban hogyan jelennek meg azok pozíciói és képzetei. Szerinte ugyanis ezek nem mások, mint részleges társadalmi reprezentációk – mi mások is lehetnének –, amelyek azonban maguk is az objektivitás és az univerzalizmus csalfa fényében tetszelegnek. Latour és Woolgar munkája kapcsán például azt írja:

Az irányzaton olyan mély nyomot hagytak a történelmi körülmények, hogy a tézisek elemzését nem lesz könnyű megkülönböztetnem keletkezésük társadalmi körülményeinek elemzésétől (i. m. 42).

A szemiotikai világszemlélet, amely a nyomok és a jelek kiemelésére készíti őket, a skolasztikus elfogultság paradigmatis formája, a textizmus oldalára állítja őket, aminek sajátossága, hogy a társadalmi valóságot szöveggként fogják fel (i. m. 45).

Sőt, ennél még tovább is lép és nem csupán a társadalmi reprezentációnak, de olykor érdekevezérelt társadalmi reprezentációnak is minősíti versenytársai állításait. (Ha saját elméleti keretén belül maradunk, természetesen őt sem vonhatjuk ki a mezőben zajló küzdelemből, vagyis azt, hogy ő szintén egy konkurenciaharc résztvevője...) Hiszen Bourdieu szerint a szociológiai elemzés igazi eredménye az, ha sikerül kimutatni az egyes szereplők által képviselt perspektivikus nézőpontok társadalmi kontextusát, ezáltal kimutatva e nézetek és a mező mint nézőpontok összességének szempontjából tett állítások közötti különbséget. (Az utóbbit tekinti Bourdieu objektívnek...) Bourdieu szerint tehát az objektíváló távolságtartás abból adódik, hogy az egyes nézőpontokat elhelyezzük az állásfoglalások terében, és

a hozzá kapcsolódó pozíciókkal párosítjuk össze.²¹ Ha ezt komolyan venné Bourdieu, akkor a tudomány vizsgálatakor megkerülhetetlen lenne annak a tágabb társadalmi mezőnek a feltérképezése is, amelyből a tudományt formáló egyéb társadalmi intézmények, szereplők, erőforrások és harcok kijelölik a tudományról tett állítások pozícióit. Mert igaz ugyan, hogy Bourdieu szerint elsősorban abban a mezőben kell a cselekvő tetteit, kijelentéseit értékelni, amelyben cselekszik, és nem szabad megelégedni azzal, hogy a „globális társadalmi térben elfoglalt pozícióra utalunk, amelyet az ágens esetleg ott elfoglal. Erre a célra a marxi hagyomány az osztályhoz való tartozás változóját szánta” (Bourdieu 2009b: 40). Szerinte ezeknek „az objektív struktúráknak a felállítása teszi lehetővé, hogy rákérdezhessünk azokra a mechanizmusokra, amelyek révén létrejön (nek) a struktúrák, valamint a velük járó gyakorlatok vagy reprezentációk közötti viszony” (Bourdieu 2009a: 190). Bourdieu a hivatalos nyelv vizsgálata kapcsán írja, hogy ha „egy ilyen nyelvezetet úgy rögzítünk, hogy közben nem veszünk tudomást az általa betöltött funkciókról, illetve hatásának társadalmi feltételeiről, ezzel tudományosan fenntartjuk, illetve legitimáljuk a társadalmi valóság egy olyan konstrukcióját, amely nem egyszerűen belső személyes tapasztalat, hanem valamely meghatározott csoport érdekeinek legmegfelelőbb valóságról nyújtott reprezentációja” (i. m. 191). Ő nem ezt teszi a tudomány kapcsán? Bourdieu helyzete a tudomány vizsgálatában igen csak sajátos. Van helye a megfigyelt világban vagy ki van rekesztve? (i. m. 178.) Bourdieu mintha megfedkezne megfigyelő helyzetéről, bennfentesként beszél, ugyanakkor kívülálló marad. Ennek oka, hogy tulajdonképpen két különböző mezőről van szó, egyrészt a tudományról, másrészt a tudományszociológiáról, ennek megfelelően Bourdieu is eltérő stratégiákat követ.

Ezért lehetséges, hogy míg Bourdieu életműve a presztízs és a hatalom, azaz a szimbolikus rend fenntartásának leleplezéséről szól, addig a tudomány kapcsán ezt nem tekintette lényegesnek. Ennek magyarázatát *A tudomány tudománya és a reflexivitás* című könyvében kell keresnünk: a könyv legszembetűnőbb sajátossága – a közel harminc évvel korábbi tudományszociológiai írásaihoz képest – a szerző tudományt féltő attitűdje.

Úgy vélem, a tudományt veszedelmes hanyatlás fenyegeti napjainkban. Apránként kivívott autonómiája a vallási, politikai, sőt gazdasági hatalmakkal és legalábbis részben az állami hivatalokkal szemben, melyek függetlenségének minimális feltételeit biztosítják, rendkívül meggyengült (Bourdieu 2005: 7).

Általánosságban elmondható, hogy a tudománnyal szembeni veszély észlelése nem új keletű vagy egyedülálló, inkább permanens jelenség, egyidős a modern nyugati tudomány kialakításával és megszilárdulásával. A veszéllyel szembeni fellépés, a tudomány megóvásáért vívott küzdelem pedig felfogható egyfajta demarkációs tevékenységként, amely voltaképpen a tudomány meg- és elhatárolásáról, autonómiájának kivívásáról és megőrzéséről szól és szól ma is:

[a] tudomány „lényegéről” szóló fejtegetéseket a leghelyesebb úgy felfogni mint ideológiákat: mint az e tevékenységről a közvéleményben és a politikai, ipari stb. döntéshozók körében kialakított képet, amely távolról sem ellentmondásmentes, mégis biztosítani tudja mind a társadalmi elismerést, mind a szükséges anyagi támogatásokat (Gieryn 1984: 113).

21 Ez a fajta szemlélet a mannheimi totálisideológia-fogalom általános formáját idézi meg.

Az „ideológia” – Bourdieu esetében – a tudományos mező autonómiájának kérdésével kapcsolódik össze, amellyel alátámasztható a tudomány sajátos és kitüntetett helyzete a többi viláértelmezés között. Bourdieu a tudományt féltő attitűdjéből következtethetően, minden bizonnyal elvetné azt az általam korábban felvetett elképzelést, hogy a tudományra mint lehetséges viláértelmezésre tekintsünk, amely a 17. századtól fogva fokozatosan egyre dominánsabbá vált. E dominancia természetesen nem mindig egyértelmű és töretlen és számos esetben kell küzdenie az elsőbbségért, s nem mindig sikeresen. Az azonban elmondható, legalábbis a nyugati világ esetében, hogy „[a] premodern korok tudását és viláértelmezését az adott kultúra vallása legitimálta, míg a modern világ tudását és viláértelmezését a tudomány legitimálja. Nem ez vagy az a tudomány, nem ez vagy az a tudományos tudás, nem ez vagy az a tudományos felfedezés, és legkevésbé maga a tudós, hanem a tudomány mint olyan. Habermas ebben a kontextusban a tudományról mint ideológiáról beszél” (Heller 1997). Ebben a perspektívában érthető a tudomány iránt érzett aggodalom, vajon a tudomány képes-e a felvilágosodáshoz visszavezethető elsőbbség megőrzésére? Valljuk be, nem biztos, hogy a 21. században e máig privilegizált helyzete nem változik majd meg. Véleményem szerint épp ez az, amit Bourdieu is érzékelt és ez az oka annak, hogy a nem merült bele a tudományos mező és tágabb környezete viszonyának elemzésébe, mert akkor talán le kellett volna mondania a tudományt, a tudományos tudást megkülönböztető szemléletéről, amely lemondás szerinte relativizáló és kiszolgáltatottá teszi a tudományt (Bourdieu 1991: 4; 2005).

A külső és belső nézőpont keveredése érhető tetten Bourdieu tudományszociológiai mezőről tett felületes elemzésében is.

Befejezés

Végezetül arra teszek kísérletet, hogy felvillantsam Bourdieu hogyan (nem) oldotta meg a tudományszociológiai mező szociológiai elemzést. Ígérete szerint a tudományszociológia tudományszociológiáját végezte el (Bourdieu 2005: 17–18), ugyanakkor nem tett mást, mint szemezgetett a különböző tudományszociológiai megközelítések közül, és a kritikai észrevételein keresztül próbálta meg újrarajzolni a tudományszociológia határait, védelmezni saját speciális tőkáját.

A továbbiakban vállalom a kockázatot, hogy talán nem egészen „akadémikus” képet festek a különféle rivális elméletekről, azaz nem mindig teszek eleget a tudós számvetés kritériumainak. Ehelyett a „jótékonyság elve” vagy inkább a nagylelkűség szellemében és egyben azt tartva szem előtt, ami számomra (a saját nézőpontomból, a tudományról alkotott saját képem alapján) „érdekesnek” tűnt, az egyes elméletek elméleti vagy empirikus hozzáadékát fogom kiemelni – azzal a nyilvánvaló hátsó szándékkal, hogy beilleszsem azt a saját konstrukciómba (Bourdieu 2005: 17–18).

Érdemes lett volna megállnia és lefolytatnia egy nehezebb, de kétségkívül újabb meglátásokat tartogató elemzést. Bourdieu bár mindvégig ragaszkodott mezőelméletéhez, a tudományszociológiai mezőt, amely „a tudományt vizsgáló, nehezen elkülöníthető diszciplínák és ágensek (cselekvők) mezeje” nem ennek megfelelően elemezte.

Maga Bourdieu is feltette a kérdést: „vajon joggal beszélhetünk mezőről a fenti univerzum kapcsán?” (i. m. 20) Igen – érkezett a válasz, mert *a*) az új tudományszociológia betörésével

módosultak a nyereség elosztásának szabályai, a Merton követők pl. szimbolikusan csödbe mentek (uo.); *b*) a mező története küzdelmek tárgya és mindenki a maga számára legpozitívabb helyet biztosító történetet fogja megírni. Ez alól természetesen Bourdieu elemzése sem kivétel, még akkor sem, ha más színben tünteti fel: „célja *csupán* az integrálandó tapasztalatok, problémák és megoldások számba vétele.” (i. m. 21, kiemelés SZ.V.) Bourdieu úgy tett, mint a legjobb bűvészek, figyelmeztette hallgatóságát, csak a kezemet figyeljék (!) és természetesen végrehajtotta a trükköt. A teljesség igénye nélkül nézzük meg, hogyan érinthette Bourdieu-t a tudományszociológiai mező átalakulása.

Bourdieu az 1970-es években lépett be a tudományszociológiai mezőbe, amikor Merton mellett David Bloor vezetésével előbb az edinburgh-i iskola, majd H. Collinssal az ún. bath-i iskola is helyet követelt. Korábban, az általuk képviselt erős program megjelenéséig, nem okozott gondot a tudományszociológiai mező határainak megvonása, a játékszabályok „betartása” és az erőforrások elosztása. A változás akkor következett be, amikor a korábban jól elhatárolódó területek (filozófia, szociológia és antropológia) között a kapcsolat átalakult. Ha elfogadjuk Bourdieu álláspontját a tudományos területek viszonyának átalakulásának elemzésekor, akkor érdemes szem előtt tartani azt – amit egyébként ő maga nem tett meg –, hogy a „két tudomány közötti tisztán tudományos kapcsolat a szakágak és képviselőik közötti társadalmi kapcsolatokban gyökerezik” (Bourdieu 1985: 8).

Az új tudományszociológia kialakulását nagymértékben meghatározta, hogy az 1960-as években a szociológia presztízse azóta sem látott magasságokat ért el, jelentősen nőtt társadalmi láthatósága és a tudományos intézményrendszerben elfoglalt pozícióinak száma. A szociológia társadalmi helyzetének javulása maga után vonta a kutatási területeinek és elméleti megközelítésének kibővülését is. Így nem meglepő, hogy azok a tudósok (mint pl. Bloor), akik alapvetően filozófiai problémákra kerestek választ, de a filozófia viszonylag zárt körében erre nem nyílt lehetőségük, a szociológián belül vagy annak határterületén próbáltak megkapaszkodni.

Az új szereplők belépése nem az újonnan érkezők belépési költségeinek megnövekedését, hanem a tudományszociológiai mező átalakulását, a mező játékszabályainak megváltoztatását jelentette.²² Az ellenállás egyik főszereplője éppen Bourdieu lett. A mertoni szociológia akkor már leszálló ágban volt, a parsonsi és lazarsfeldi szociológia hegemoniája megtört és számtalan „kisebbségi” megközelítés ütötte fel a fejét. A harc tétje pedig nem más volt, mint „olyan hatalom kizárólagos birtoklása, amelyből lehetséges láttatni és elhitetni, megismerni és elismerni, egyszóval kikényszeríteni a társadalmi világ felosztásának legitim definícióját, azáltal pedig csoportokat teremteni és csoportokat megszüntetni” (1985, 11). Ezt támasztja alá az is, hogy Bourdieu míg 1975-ös cikkében saját elméletét az edinburgh-i, illetve a bath-i iskolák mellé, illetve a mertoni, pontosabban az amerikai paradigma ellenzékéhez sorolja (Bourdieu 1975), addig későbbi munkájában, amikor jóval erősebb pozíciókra tettek szert, egyértelműen ellenfélnek tekinti az új irányzat képviselőit, a Mertonnal szembeni ellenállást pedig revideálta. (Ugyan ez figyelhető meg Knorr-Cetina munkájának megítélésben is.) Ezt támasztja alá könyve azon alfejezete is, amelyben „tisztelig” Merton előtt, korábbi kritikáinak élet formális magyarázkodással veszi el:

²² Az átalakulás egyik jele, hogy a tudományszociológiában ismét előtérbe került a tudomány, illetve a tudományos tudás definíciós kérdése is.

Kritikánk azonban részben tudatlanságból is fakadhat. Merton esetében nemcsak első írásainak említett kontextusával nem voltam tisztában, hanem azzal sem, milyen utat járt be (Bourdieu 2005: 26).

Bourdieu tudományszociológiáról szóló fejtegetése jól illusztrálja, hogy a tudományos hatalomért vívott harc „nem áll annyira magában, mint ahogy a benne résztvevők hinni szeretnék.” Ha elfogadjuk Bourdieu azon állítását, amely szerint az egyes tudományos irányzatok vetélkedésének nagy szakaszai megfelelnek (olyan közvetítőkön keresztül, mint például a kutatási szerződések) a kormány tudománypolitikája különböző szakaszainak, vagy a társadalmi mozgalmak mindenkori állásának, akkor igen sokat mondó, ahogyan az 1990-es évek végén, amikor a pozíciója már elég stabil, Bourdieu az ellenfeleit, illetve a mező határait kezeli.

A bourdieu-i elmélet szerint az első teendő megállapítani, ki honnan beszél (Bourdieu 2009b: 40–41). Bourdieu két legjelentősebb „ellenfelének” Bloort és Latourt tekintette (2005, 2009b). Az átalakulás időszakában a legjelentősebb tudományos tőkével Bourdieu rendelkezett, akinek 1964-ben megjelent *Örökösök* című munkája hozta meg a kezdeti elismerést. 1964-től oktatott az École des Hautes Études en Sciences Sociales-ben (korábbi nevén École Pratique des Hautes Études), majd 1981-től Collège de France szociológiai tanszékének vezetője lett (olyan nevek után mint Raymond Aron vagy Maurice Halbwachs). 1968-ban alapította meg kutatóközpontját, a Centre de Sociologie Européenne-t, melyet haláláig igazgatott, illetve e kutatócsoporthoz köthető interdiszciplináris folyóiratának az *Actes de la recherche en sciences sociales*-nek az elindítása.

Latour életkorából adódóan jóval később kezdte meg tudományos pályáját, 1975-ben doktorált és első, jelentős sikert hozó műve *Laboratory Life* címmel 1979-ben jelent meg. 1982-től 2006-ig az École Nationale Supérieure kutatóközpontjának, a *Centre de sociologie de l'Innovation* professzora volt.

Hármasuk közül a legkevesebb tőkével rendelkező talán David Bloor, aki az edinburghi egyetem Science Studies intézményének vezetője, tudományos karriere pedig az 1970-es évek elején indult el, az ún. erős program meghirdetésének, mely 1976-ban *Knowledge and Social Imagery* címmel jelent meg.

Látható tehát, hogy a tudományszociológiai mező átalakulásakor Bourdieu pozíciója (főként, ha figyelembe vesszük az intézmények pozícióját is) volt a legjelentősebb. Sajnos az 1970-es évek citációs adataihoz nem tudunk visszamenni, a jelenlegi állapotot, ha nem is teljesen megbízhatóan, könnyen illusztrálhatjuk. (Számos torzító hatás mellett a tendenciák figyelemre méltóak.)

Forrás: Google Scholar 2009. december 1.

	Bourdieu	Latour	Bloor
Összes művére történő hivatkozások száma	103 000	30 700	12 200
Korai tudományszociológiai művekre való hivatkozások száma	<i>Homo Academicus</i> (1984) 2830	<i>Laboratory Life</i> (1979) 8650	<i>Knowledge and Social Imagery</i> (1976) 4550
Későbbi munkákra való hivatkozások száma	<i>Science de la science et réflexivité</i> (2001) 54, angolul 600	<i>Pandora's Hope</i> (1999) 1750	<i>Wittgenstein, Rules and Institutions</i> (1997) 180

A táblázat alapján feltételezhetjük, hogy 2000 körül tudományos mezőben Bourdieu pozíciója volt a legerősebb, elsősorban az intézményes tőke tekintetében, de a hivatkozások tekintetében is, addig a tudományszociológiai mezőben, főként a tudományos tőke tekintetében, amelynek mérőszámaként a hivatkozások számát vehetjük, s amely persze nem választható el az intézményes pozícióktól sem, a legjelentősebb tőkével Latour rendelkezett. Mindezek figyelembevételével érthető, hogy Bourdieu-t miért érinti olyan rosszul Latour társadalomelmélete, hiszen ez azt jelentette, hogy a tudományszociológiai mezőben jelentős tőkével rendelkező ellenfele a szociológiai mezőben is pozícióra kíván szert tenni. Ezáltal pedig olyan „hatalomra” tehet szert, amellyel megvalósíthatóvá válhat számára a társadalmi világ újfajta felosztása. Hiszen senki sem állíthatja, hogy léteznének olyan ismérvek, amelyekre „természetes” határokat, tudományterületeket lehetne alapozni. A „természetesebb” osztályozások is olyan vonásokon alapszanak, amelyekben semmi természetes nincsen, hanem nagyrészt önkényes kényszerítések eredménye”, azaz az előzőleg fennálló erőviszonyok következményei (Bourdieu 1985, 12).

Hivatkozott irodalom

- Bourdieu, Pierre (1975): The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason. *Social Science Information* 14(6): 19–46; újranyomva in *The Science Studies Reader*. Mario Biagioli (szerk.). London: Routledge, 1999, 31–50.
- Bourdieu, Pierre (1985): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzése. *Szociológiai Figyelő* (1): 7–22.
- Bourdieu, Pierre (1987): A politikai mező. *Valóság* (1): 110–115.
- Bourdieu, Pierre (1988): *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press. Magyarul részlet (1992): *Helikon Irodalomtudományi Szemle* (2): 247–256.
- Bourdieu, Pierre (1991): The peculiar history of scientific reason. *Sociological Forum* 6(1): 3–26.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2001): *Két előadás a televízióról*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: General Press.
- Bourdieu, Pierre (2009a): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2009b): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika* 67: 37–63.
- Bourdieu, Pierre (é.n.): *Ezredvégi beszélgetések. Interjú Pierre Bourdieu-vel*. <http://www.c3.hu/~tillmann/konyvek/ezredvegi/bourdieu.html> (letöltve: 2009.06.10.)
- Fleck, Ludwik (1979): *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gieryn, Thomas F. (1984): A tudomány, amint megalkotja önmagát. *Valóság* (1–2.): 113–115.
- Hadas Miklós (2001): Vadak és civilizáltak. *Magyar Lettre* 40: 13–16.
- Heller Ágnes (1997): Elmélkedések a hiszékenységről. *Magyar Tudomány* 1997 (8). <http://www.kfki.hu/chemonet/hun/teazo/hisz/heller.html>.
- Kuhn, Thomas S. (2002): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Merton, Robert K. (2002): Tudományszociológiai tanulmányok. In uő. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris, 613–709.
- Némedi Dénes (2004): A kabil paradigmá. *Szociológiai Szemle* 14(3): 23–35.
- Takács Erzsébet (2005): Bourdieu történelem-szemlélete és a történészek Bourdieu-képe. *Szociológiai Szemle* 15(4): 41–59.
- Takács Erzsébet (2008): Megismerési kultúrák: történelem és szociológia. In *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, 321–375.
- Wehler, Hans-Ulrich (2001): Pierre Bourdieu. Az életmű magva. *Korall* 3(tavaszyár): 247–264.